

FORMÁCIÓELMÉLET ÉS SZOCIALIZMUS

A társadalmi formációelmélet a marxizmus kiemelkedően fontos része. Mai jelentőségét és a kutatók ez irányú érdeklődésének fokozódását elsősorban azok a társadalmi változások magyarázzák, amelyek a XX. század második felében a világban, mindenekelőtt a szocialista országokban végbementek.

E változások közül kiemelkedik a szocialista világrendszer kialakulása, a két világrendszer együttlétezése és harca, a hagyományos gyarmati rendszer felbomlása, az antiimperialista harc széles körű kibontakozása. Nagy jelentőségű fejlemény a TTF kibontakozása és hatása a kapitalizmus és a szocializmus fejlődésére és a két világrendszer harcára. Formációelméleti szempontból is alapvető változás, hogy a szocialista országok fejlődésük új szakaszába léptek. Jelentős ösztönzést adott a formációelméleti kutatásoknak a szocialista társadalomban jelentkező irányítási hibák, torzulások és lemaradások okozta ellentmondások kiéleződése, az ezek feloldására irányuló törekvések, továbbá az egyre szélesebb körben jelentkező, egyre átfogóbb és mélyrehatóbb reform-kísérletek. Hatást gyakoroltak a formációelméleti kutatásokra az arra irányuló kísérletek is, hogy egyes kommunista pártok a szocializmusnak elvileg új "modelljét" és a hozzá vezető útnak, továbbá irányításának és fejlesztésének elvileg új stratégiáját alakítsák ki.

E nagy horderejű társadalmi változások és politikai törekvések különböző, részben elmentéses ideológiai tendenciákban tükröződtek vissza. Ilyen körülmények között természetesnek tekinthetjük a formációelméleti nézőpont előtérbe kerülését, mivel a formációelmélet lényegénél fogva alkalmas arra, hogy a különböző megközelítések és viták keretében, az összegezés elméleti alapjává és a további munka elméleti kiindulópontjává váljon.

1. Dolog-forma elmélet és társadalmi formációelmélet

A társadalmi formációelmélet a marxizmus dolog-forma elméletének része, sajátos esete.

A dolog-forma elméletben a forma a dologgal áll szemben. A "dolog" ebben az összefüggésben a létező szinonimájaként szerepel, tehát lehet bármilyen anyagi vagy eszmei, konkrét vagy absztrakt létező. A "forma", mint a dolog saját mása, ellentéte, úgy jelenik meg, mint az egészet alkotó dolog olyan differenciálódott, többé-kevésbé elkülönült tagja, amely az egész dolgot testesíti meg. A minőség oldaláról közeledve e fogalmakhoz azt mondhatjuk, hogy a dolog képviseli a minőséget, az e minőségen (alapminőségen) belüli minőségi különbségek megtestesítői pedig a formák. A formákon belüli minőségi tagolódás módosulatok alakjában jelenik meg.

A valóság dolgok és formák szerinti tagolódása egyetemes. Ez a tárgyi alapja annak, hogy a dolog és forma fogalmával valamennyi tudomány operál, s viszonyukat igyekszik feltárni az adott tudomány területén. A dolog-forma dialektikája nagy súllyal szerepel a marxizmus klasszikusainak műveiben is.

A társadalmi formációelmélet szempontjából is fontos, hogy a dolog és forma különbsége relatív: ami adott vonatkozásban dolog, az más vonatkozásban forma lehet és megfordítva. Ez a viszonylagosság fejeződik ki Marxnál abban, hogy a dolgot gyakran általános formának nevezi, pl. az értéktöbblet kapcsán.

A dolgok és formák hierarchikus rendjében két irány adódik. A formák felé haladva a tárgy széttagolódik és egyre sajátosabb alakzatokban jelenik meg, s fordítva, a dologhoz közeledve a formák egyre átfogóbb és általánosabb egységekbe integrálódnak. Ezzel magyarázható, hogy a formaelméleti megközelítés általában akkor kerül előtérbe – mint korunkban is –, amikor a valóságban és az azt tükröző megismerésben lényeges előrehaladás történik a gazdagodás, a differenciálódás, a sajátos alakzatok kibontakozása irányába. A folyamat dialektikus jellege azonban abban is kifejeződik, hogy a formák kibontakozása egyben a dolog fejlődését, gazdagodását, tartalmának elmélyülését is jelenti, következésképp az egyre változatosabban kibomló formák tanulmányozása elmélyíti a dolog ismeretét is.

A dolog és forma dialektikájának lényeges megnyilvánulása, hogy egy adott forma, bár a dolgot testesíti meg, nem azonos a dologgal általában. Ugyanakkor azonos is, hiszen a dolog csak saját formáiban létezik, s – ebben a vonatkozásban – nem más, mint formáinak totalitása. Ez a dialektikus viszony kétféle antidialektikus torzulás lehetőségét rejtje magában. A dolog és forma nem-azonossága eltakarhatja az azonosságot, s fordítva, a dolog túlzottan azonosulhat egyik vagy másik formájával. Érdekes módon ugyanabból a tényállásból kiindulva akár ellentétes hibás következtetésre is lehet jutni. Ha pl. a szocializmus elmaradott országban győz, ez arra a következtetésre csábíthat, hogy a szocializmusnak ez a formája nem is szocializmus ("kvázi-szocializmus" stb.), másrészt arra, hogy a szocializmus mint olyan, elmaradott. Tudjuk, hogy ezek a torzulások nem maradtak pusztán lehetőségek, s hogy a probléma számunkra korántsem tisztán történeti érdekességű.

Bár a társadalmi formáció végső soron forma, közelebből társadalmi forma, specifikus vonásai is vannak, magán a társadalmon belül is. Specifikumának az az alapja, hogy a formációk köre a társadalom területén létező meghatározott formákra redukálódik. A marxista irodalomban csak az átfogó, általános formákat tekintik formációknak. Hogy azután mi tekinthető általános formának, azaz formációnak, külön tanulmányozást érdemel. Nincs probléma, ha például a feudalizmusról vagy a kapitalizmusról van szó. Már problémák mutatkoznak az előbbieknél átfogóbb társadalmi alakzatokkal, pl. a kommunizmus megítélésével kapcsolatban. Még nagyobbak és kifejezettebbek a felfogásbeli különbségek annak megítélésénél, hogy a szocializmus formációnak tekinthető-e vagy sem. Ezekre a kérdésekre a továbbiakban visszatérünk. Itt csak két összefüggésre hívjuk fel a figyelmet.

Először, a formáció átfogó, általános jellege nem involválja, hogy formációnak csak egy meghatározott szinten jelentkező formát lehet tekinteni. Marx, de nyomában más szerzők sem redukálják a társadalmi formációkat egy meghatározott szintre. Másodszor, a dolog lényege szempontjából nincs elvi jelentősége annak, hogy egy társadalmi forma, például a szocializmus, formáció-e vagy sem. Pontosabban: a kérdés eldöntése fontos abból a szempontból, hogy az adott alakzat milyen terjedelmű, mennyire/általános, milyen "súlyú" a formák rendszerében, s ebből következően struktúrájának, működésének, fejlődésének, törvényszerűségeinek milyen sajátosságai vannak. De a dolog-forma dialektikája szempontjából a határok viszonylagosak.

Pelvethető a kérdés: jogos-e társadalmi formáról, méginkább formációról beszélni részleges társadalmi jelenségekkel kapcsolatban? Az elvi válasz teljesen egyértelmű: jogos. Marx, Engels és Lenin nemcsak a társadalmi, hanem a társadalmi-gazdasági formációkkal is sokat foglalkoztak, sőt az utóbbiakkal behatóbban és rendszeresebben, mint az előbbiekkal. Marx fő műve, a Tőke, egy meghatározott társadalmi-gazdasági formáció tudományos ábrázolása.

A társadalmi formáció és a társadalmi-gazdasági formáció fogalmi és terminusai az utóbbi évtizedekben nem ritkán összekeveredtek. A keveredés lényege az, hogy a társadalmi-gazdasági formációt - amely a termelési viszonyok történelmileg meghatározott minőségű rendszere - gyakran azonosítják a társadalmi formációval, amely az egész társadalom meghatározott minőségű rendszere. Ez a hiba azután a legkülönbözőbb konkrét témák kapcsán megnyilvánul, talán elsősorban a Marx-interpretációkban. A kifogásolt felfogásban például a Grundrisse megfelelő része a kapitalizmus előtti tulajdonformákról úgy jelenik meg, mintha az a kapitalizmus előtti társadalmi formákról szólna. Ez a túlzott azonosítás a Tőke egészének interpretációjára is kiterjed. Mármost igaz, hogy a Tőke nem "csupasz" gazdasági mű. Igaz, hogy a Marx a kapitalizmus társadalmi-gazdasági ábrázolásába, ebbe a "csontvázbá életet lehelt" (Lenin). De ez egyáltalán nem szüntette meg a Tőke gazdasági jellegét.¹

Ha vannak társadalmi-gazdasági formációk, akkor logikus és jogos pl. technikai-gazdasági, átfogóan gazdasági,² továbbá politikai, ideológiai formációkról is beszélni. Ezek szintén fellelhetők a marxizmusban, ha nem is mindig ilyen terminusokkal jelölve. Nézetünk szerint a társadalmi-gazdasági formációk mellett nagyon fontos mind a technikai, mind a politikai és ideológiai formációk beható tanulmányozása.

Korunkban nemcsak a társadalmi formációk tanulmányozása iránt mutatkozik nagy elméleti érdeklődés, hanem egyre fontosabbá válik a formációk formáinak tanulmányozása is. Példaként hivatkozhatunk a formációk időbeli, történeti alakjai mellett a térbeli, földrajzi formák tanulmányozásának nagy jelentőségére, ezen belül mondjuk a szocializmus európai és ázsiai formái megkülönböztetésének fontosságára.

Jelentőségéhez képest elmaradás tapasztalható a szocializmus osztály-jellegű alakzatainak tanulmányozásában. Holott a marxizmus klasszikusainak egész életművén végigvonul a

szocializmus proletár és kispolgári formáinak határozott kritikai megkülönböztetése, a nem-proletár jellegű szocialista elméletek, mozgalmak, pártok, frakciók, drámatok, elhajlások kritikája. Nehezen túlbecsülhető jelentőségű történelmi tény, hogy nemcsak a munkásmozgalomban, illetve a munkáspártokban jelentkeztek kispolgári jellegű elméleti és gyakorlati torzulások, hanem a szocialista forradalom győzelme után, a szocialista országokban is. Új feltételek között és új formában tulajdonképpen újratermelődött a kispolgári torzulás jól ismert két alapformája, az ultrabaloldaliság és a jobboldali opportunizmus, illetve a dogmatizmus és a revizionizmus. Ezért nagy szükség lenne a szocialista társadalom osztály-jellegű alakzatainak beható tanulmányozására, különösen a szocializmus proletár (marxi-lenini típusú) és kispolgári módon deformált formáinak kritikai megkülönböztetésére és elemzésére.

2. Elsődleges formációk. A kommunizmus

A jelenlegi filozófiai és közgazdasági irodalomban uralkodó felfogás szerint a történelemben öt formáció különböztethető meg.³ Ez a megközelítés két szempontból is problematikus. Egyrészt – a helyes marxi megközelítéstől eltérően –, egyszintű felosztást alkalmaz. Másrészt, ebben a felosztásban a különböző szintű formációk egy szintre kerülnek, eklektikusan keverednek, ami az átfogóbb formációk leértékelésével is együtt jár.

A világtörténelem marxi periodizálásában a következő formációs szinteket különböztethetjük meg (az alformákat most figyelmen kívül hagyva):

- 1./ A legátfogóbb felosztás a társadalom "előtörténetének" és "igazi történetének", a "vak szükségyszerűség" és a "szabadság" birodalmának a megkülönböztetése. Ebben az első periódus felőleli a társadalom egész történetét a modern kommunizmusig.
- 2./ Kifejezetten formációs felosztás a történelem három nagy korszakának, az ősi társadalomnak, a kizsákmányolás korszakának és a kommunizmusnak a megkülönböztetése.
- 3./ Az előbbi, "elsődlegesnek" nevezhető formációkon belül helyezkednek el Marxnál a "másodlagosnak" nevezhető formációk, amelyek közé pl. a kapitalizmus is tartozik.
- 4./ Esetenként Marx a másodlagos formációk közül néhányat magasabb egységbe foglal, így amikor megkülönbözteti a kapitalizmust az azt megelőző, a kizsákmányolást kifejlesztő, illetve azon alapuló formációktól.
- 5./ Végül rendkívül fontos Marx számára az ún. másodlagos formációk szakaszainak, így különösen a kapitalizmus fejlődési szakaszainak megkülönböztetése.

Amikor fentebb azt írtuk, hogy Marxnál a felsorolt öt formációs szint található, a formációknak a korábbiakban vázolt értelmezését tartottuk szem előtt és eltértünk a marxista irodalomban bevett eljárástól. Ez ugyanis, mint közismert, csak a fenti 2./ és 3./ pontban jelzett társadalmi alakzatokat tekinti formációnak.⁴ Másfelől mégsem akarunk elszakadni a formációk uralkodó marxista felfogásától és a bevett terminológiától, ezért szűkebb, szo-

rossabb értelemben mi is az említett két szint formáit tekintjük formációnak, az "elsődleges" és "másodlagos" jelzővel utalva a köztük lévő különbségre.

Térjünk ki röviden az elsődleges formációkra. Hogy itt formációkról van szó, nem szorul bizonyításra, hiszen általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy mind az őtársadalom, mind a modern kommunizmus formációs alakzat. Viszont magyarázatra és indoklásra szorul egyrészt az, hogy a kizsákmányolás korszaka az őtársadalommal és a kommunizmussal elvileg egyenrangú formáció, másrészt az, hogy e hármas tagolódású szint magasabb, mint a másodlagosnak nevezett formációk szintje.

Hogy a hármas felosztás tagjai elvileg egyenrangú és a másodlagosnak nevezett formációknál magasabb szintű formációk, mindenképp az támasztja alá, hogy Marxnál – a valósággal összhangban – nemcsak a kizsákmányolás korszaka, hanem az őtársadalom is formációkra tagolódik. A kommunizmuson belül Marx névlegesen nem különböztet meg ugyan formációkat, de tudjuk, hogy az őtársadalom történeti periódusaira felváltva használja a "fok", a "szakasz", a "típus", a "forma" sőt a "formáció" elnevezést, joggal tételezhetjük fel tehát, hogy amikor Marx a kommunizmus alsó és felső fokáról ír, akkor ezeken a fokokon formációs terjedelmű és szintű alakzatokat ért. Annál is inkább, mivel a kommunizmust Marx hatalmas periódusnak, egész történelmi "birodalomnak", az egész megelőző történelem ellentétes másának tekintette. Ha már az előtörténet is formációk egész sorát öleli fel, hogyan tagolódna formációkra az emberiség igazi története?

A világtörténelem három elsődleges formációjának alapja a termelés módjának három fejlettségi szintje.

Az őtársadalomban a termelés olyan alacsony szintű volt, hogy nem tette lehetővé a kizsákmányolást. A közösségi, kommunisztikus társadalmi viszonyok nem a termelés magas fejlettségéből, hanem ellenkezőleg, alacsony fokából következtek.

Az osztálytársadalmak korszakának termelőerői egyszerre voltak viszonylag fejlettek az őtársadalomhoz és fejletlenek a modern kommunizmushoz képest. Fejlettek voltak a termelőerők, mert már rendszeresen biztosítani tudták a terméktöbblet létrehozását és a szükségletek magas szintű kielégítését egy vékony felső réteg számára. De fejletlenek is voltak, mert nem tették lehetővé az egész társadalom szükségleteinek magas szintű kielégítését, sőt, az elismerten gyors fejlődés és az óriási technikai, tudományos, művészi stb. teljesítmény a dolgozók többségének kizsákmányolására alapozódott.

A modern kommunizmus egyértelműen fejlett, amely nemcsak nem igényli a kizsákmányolást, hanem fejlettségénél fogva ki is zárja azt. Az érett kapitalizmus termelőerői olyan fokra fejlődtek, amely megalapozza a világtörténelem második legnagyobb fordulatát, a kommunizmusba (közvetlenül az alsó fokra) való átmenetet. (Hogy itt világtörténelmi szintű, "elsődleges" formációváltás van napirenden, az is mutatja, hogy a kapitalizmus "túlérett" állapo-

ta, a szocialista forradalom késése a fejlett tőkés országokban a társadalmi fejlődés technikai-tudományos erőt egyre inkább az egész földi társadalom létét fenyegető romboló erőkké változtatja.)

3. Másodlagos formációk. A szocializmus

Már az elsődleges formációkról adott vázlatból is kitűnt, hogy a három nagy formának ún. másodlagos formációkra való tagolódása általános.

A másodlagos formációk konkrét tudományos ábrázolása a kizsákmányolás korszakán belül a legelőrehaladottabb. Természetes, hogy az őstársadalom formációinak meghatározása és leírása sokkal elmaradottabb. Ami a kommunizmust illeti, itt az magyarázza a lemaradást, hogy a formáció történetének jelenleg is csak az elején tartunk. Ráadásul a szocializmus eddig viszonylag fejletlen országokban kezdett kibontakozni, ami nehezítette formációs lényegének felismerését. Az elméleti lemaradásban szerepet játszott a dogmatizmus és a kommunizmus felső fokát közelinek képzelő szemlélet, újabban pedig a létező szocialista társadalommal kapcsolatban erősödő relativista-eklektikus szemlélet, illetve az általános elméleti megközelítéstől való idegenkedés.

A nehézségek és akadályok ellenére az elmúlt két-három évtizedben lényeges előrehaladás történt ezen a területen is. Ma már egyre több teoretikus fogadja el – bár különböző megfontolásokból –, hogy a szocializmus formációs társadalmi alakzat. Új elméleti erőfeszítések történnek a szocializmus lényegi sajátosságainak feltárására. Egyre világosabban kirajzolódnak a szocializmus fő fejlődési szakaszai, ami a szocializmus formációs leírásához is elengedhetetlen. A korábbinál tudatosabban számolnak a szocializmus és formáinak egységével és különbségével.

A kétségtelen elméleti eredmények ellenére jelenleg még elég távol állunk a szocializmus egzakt és széles körben elfogadott formációs meghatározásától. Sok még a nyitott kérdés, nagyok a felfogásbeli különbségek. Az alábbiakban csak nagyon röviden és vázlatosan érinthetünk egy-két elvi kérdést.

Ha feltételezzük, hogy a szocializmus formáció, akkor mindenekelőtt sajátos termelési módját kell meghatároznunk. Ezzel kapcsolatban mindmáig él az a felfogás, hogy a szocializmusnak nincs saját termelési módja, más megfogalmazásban: a szocializmus nem a saját alapján fejlődik. A szocializmus gazdasági alapja e felfogás szerint részben a kapitalizmustól örökölt, részben – érett fokán – lényegében megegyezik (főleg technikai vonatkozásban) a kommunizmus felső fokának alapjával. A szocializmus alapja tehát részben a múlt, részben a jövő képviselője. Ami benne mégis a szocializmus sajátja, az átmeneti, tűnékeny, nem ki-kristályosodott minőség. Végül, ha van is benne valami "megállapodott", az nagyon elvontan határozódik meg. A szocializmust úgymond a fejlett gazdaság, a döntő termelési eszközök

társadalmi tulajdona és hasonlóak jellemzik. Ezzel szemben szerintünk a szocializmusnak konkrétan meghatározható minőségű saját gazdasági alapja van, sajátos termelési móddal rendelkezik.

A szocializmus, hasonlóan más formációkhoz, az előző - adott esetben a tőkés - formációban kialakult termelőeri bázisra támaszkodva kezd kifejlődni. Ennyiben kezdetben a szocializmusnak nincs saját, minőségileg új termelőeri bázisa. Ugyanakkor kezdetből fogva van saját bázisa, amennyiben a kapitalizmusból örökölt termelőerőket új módon szervezi meg, működteti és tökéletesíti, azaz a termelők formaváltozáson mennek keresztül. A kifejlett szocializmus viszont már az érett kapitalizmushoz képest is minőségileg új termelőeri bázist hoz létre, a modern technikai-tudományos forradalom vívmányaira támaszkodva.

Ami a szocializmus termelési viszonyait illeti, azok konkrétabbak, homogénebbek és stabilabbak, mint ami a jelenkori irodalom uralkodó irányzatából kirajzolódik: A fő-termelési eszközök tulajdona ugyanis nem elvontan "társadalmi" tulajdon, hanem az egész formációban szükségszerűen két alapformában: állami és szövetkezeti formában létezik, amelyek közül az állami tulajdon képviseli a magasabb formát.⁵ A munkaviszonyokra a kapitalizmussal szemben az egyenlőség (általános munkakötelezettség stb.), a kommunizmus fejlettebb formációjával szemben még a lényeges egyenlőtlenség (a fizikai és szellemi munka lényeges különbsége stb.) a jellemző. A szocialista elosztás kezdetből fogva a végzett munka minőségére és mennyiségére alapozódik, elvileg azzal arányos.

A szocializmus sajátos gazdasági alapjával kapcsolatban - ha csak röviden is - ki kell térnünk az árutermelés problémájára. Eldöntöttnek tekinthető, hogy a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével az árutermelés és a piac nem tűnik el teljesen a szocializmusban. Kérdés azonban, hogy az árutermelésből mi és milyen mértékben marad meg. Nem fogadjuk el "a szocializmus is árutermelő társadalom" formulával jellemezhető koncepciót, mivel - tendenciáját tekintve - elmossa a preszocialista és a szocializmuson belüli árutermelés közötti minőségi különbséget. Minőségi vonatkozásban a lényegyet szerintünk a "szocialista árutermelés" formulája fejezi ki adekvátan. Ami a terjedelmet illeti, az elsőként említett álláspont az árutermelést lényegében totálisnak tekinti. Valójában az árutermelés a szocializmusban erősen korlátozott hatókörű, mivel az árutermelés mellett - kezdetből fogva és fokozódó mértékben - léteznek az árúviszonyokat meghaladó, azoknál fejlettebb termelési viszonyok is, sőt, a hegemon szerepet épp ez utóbbiak játsszák.⁶ A szocializmusban megvalósuló árutermelés a maga körén belül is lényegesen különbözik a kapitalizmusbeli vagy a még korábbi árutermeléstől, annál fejlettebb. Ezt figyelembe véve - a Lenin által használt "fél-állam" kifejezés analógiájára - "fél-árutermelésről" lehetne beszélni.

Az árutermeléshez hasonló a helyzet a szocializmus csoportstruktúrája terén is. Az egyik álláspont szerint az osztályok eltűnnek a szocializmusban, s az osztálykülönbségek már az alapok lerakása után másodlagos szerepet játszanak a rétegekülönbségekkel szemben. Szerintünk az osztályok a szocializmusban végig megmaradnak, mivel a szocialista termelési

mód olyan fejlettségi fokot képvisel, amely nem teszi lehetővé az osztálykülönbségek teljes megszűnését. Ugyanakkor ezek az osztályok - az államhoz hasonlóan - új típusúak, "fél-osztályok", amelyek az eltűnés felé haladnak. De ameddig léteznek, elsődleges szerepet játszanak a társadalom szociális struktúrájában. A szocialista társadalom osztályai között - döntően a gazdasági bázisból eredő - fejlettségbeli különbségek vannak, amiből szükségszerűen következik a munkáosztály vezető szerepe. E vezető szerep az osztálykülönbségek teljes eltűnéséig megmarad.

A munkáosztály vezető szerepe nyilvánul meg abban, hogy az államhatalommal a munkáosztály rendelkezik. Más osztályok, rétegek egyre szélesebb körű bevonása a hatalom gyakorlásába nem változtatja meg a hatalom jellegét, mert a lényeg az, hogy az állam egész működését a legfejlettebb osztály érdekei, sajátosságai, törekvései határozzák meg döntően. A szocialista állam osztálytartalmából következik, hogy az állami tulajdon alanya is a munkáosztály. A munkáosztály hegemoniájának szükségszerű kifejeződése a marxista-leninista párt vezető szerepe a szocialista társadalomban.

A szocializmus minden lényeges vonás tekintetében határozott fölényben van a kapitalizmussal szemben, de ez a fölény teljes egyértelműséggel csak a kifejlett szocializmusban nyilvánul meg. A szocializmus magasabbrendűségét ilyen vagy olyan vonatkozásban, mértékig és ideig eltarthatja vagy elhomályosíthatja a világfejlődés egyenlőtlenségéből fakadó azon paradoxon, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet első nagy periódusában a szocialista forradalom a viszonylag elmaradottabb országokban győz, miközben a kapitalizmus a legfejlettebb országokban fennmarad. Már ez önmagában hátrányos helyzetbe hozza a szocialista társadalmi rendszert, pedig ezzel szükségszerűen együtt jár az imperialista világrendszernek a szocialista világra gyakorolt hatalmas nyomása, sokrétű fékező-bomlasztó-romboló hatása is. A világtörténelem több ezer éves kizsákmányoló korszakának, közelebről pedig a kapitalizmusnak a belső maradványai, illetve azok szívesen érvényesülő hatásai mellett a nagyon fejlett, sőt túlfejlett és roppant erős imperializmus fékező-bomlasztó hatásával magyarázhatók azok a többé-kevésbé súlyos deformációk, amelyek a szocializmus eddigi története során valamennyi szocialista országban bekövetkeztek, a amelyeket a polgári politikusok és ideológusok - de a hatások alá került marxista igénnyel fellépő ideológusok is - előszeretettel írnak a szocializmus számlájára.

A szocialista társadalom történeti helyével és lényegével kapcsolatos félreértések egyik gyűjtőpontja a szocializmus "átmeneti" jellegével függ össze. Gyakran jelentik ki - legtöbbször a minimális magyarázat, elemzés és bizonyítás megkísérlése nélkül -, hogy a szocializmus átmeneti társadalom. A konkrétan meg nem határozott "átmenetiség" aztán kaput nyit a kapitalizmus és a tulajdonképpeni szocializmus sajátosságai, tendenciái, eklektikus összekeverése előtt.

A hiba szerintünk legalább hármas. Először: nem, vagy helytelenül határozzák meg, hogy a szocializmus mihez képest, milyen vonatkozásban, milyen szinten és terjedelemben átmeneti

ti, illetve nem átmeneti társadalom. Álláspontunk szerint minden társadalmi formáció első, kifejlődési szakasza vagy foka átmeneti jellegű. Így a kommunizmusnak mint elsődleges formációnak az első szakasza, a szocializmus (mint másodlagos formáció) valóban átmeneti jellegű. De ki kell hangsúlyozni, hogy nem a kapitalizmushoz, hanem a kizsákmányolás korszakához képest jelent átmenetet a kommunista formációba. Létezik egy átmenet a kapitalizusból a szocializmusba is, ez viszont semmiképpen nem öleli fel az egész szocialista formációt. Az utóbbi vonatkozásban tehát a szocializmus mint formáció nem átmeneti jellegű, hanem a kapitalizmust tagadó, azt meghaladó új minőség.

A másik hiba az, hogy azt, ami átmeneti, sokan a megelőző és az utána következő formáció közé helyezik. Ez az eljárás nem igazolható a kapitalizusból a szocializmusba való átmenet szakaszával kapcsolatban sem, pedig ebben a szakaszban hosszú ideig léteznek és lényeges szerepet játszanak a polgári társadalomból átörökölt és még fel nem számolt vagy át nem alakított társadalmi elemek. A bírált szemlélet képviselői viszont nem látják (elégé), hogy ezek a régiből származó elemek már az első szakaszban, az új, szocialista államhatalom konszolidációjától kezdve a szocialista társadalmi rendszer elemeiként léteznek, olyan rendszerben tehát, amelynek fő tartópillérei, alapvető strukturális elemei (a fő termelési eszközök társadalmi, állami tulajdona, a munkásosztály hatalma) az új, szocialista minőséget képviselik, és a tőkés rendszerből örökölt elemeket maguknak rendelik alá - elnyomás, semlegesítés, szövetség és vezetés formájában. Ha az átmeneti szakasz sem közbülső két társadalmi rendszer között, még kevésbé lehet az az egész szocialista formáció. A szocializmust a klasszikusok egyértelműen a kommunista formáció részeként, a kommunizmus alsó fokaként határozták meg. Ezt a valóságos fejlődés egyáltalán nem kérdőjelezte meg.

A harmadik hiba az, hogy az átmeneti elemeket eklektikusan fogják fel. Az ellentmondásos rendszer-elemek ellentmondó pólusai külsőlegesen kerülnek egymás mellé, hiányzik a kölcsönös áthatás, az újat, a szocializmust (kommunizmust) képviselő oldal hegemon szerepe, mely az átmeneti komplexumnak egészében mégis csak szocialista (kommunista) jelleget ad, habár ez az uralkodó jellemvonás még nem teljesen kifejlett. De hiszen éppen ez adja az átmenetiség lényegét.

4. Formációelmélet és fejlődési szakaszok

Fentebb a társadalom formációs szintjei között a "legkisebb" történelmi egységként jeleltük meg az egyes másodlagos formációk szakaszait. Utaltunk arra is, hogy e szakaszok meghatározása, sajátosságaik figyelembevétele mennyire fontos Marxnál (főleg a kapitalizmus kifejlődési és kifejlett, klasszikus szakasza) és Leninnél (a kapitalizmus imperialista szakasza és a szocializmus kifejlődési, átmeneti szakasza). Jelenleg az európai szocialista országok egy új fejlődési szakasz elején vannak, főleg ez indokolja a szocializmus fejlődési szakaszai iránti megnövekedett elméleti érdeklődést. Szerintünk ez a kérdéskör legalább

olyan fontos, mint a szocialista formáció általánosabb kérdései. (A kettő csak együtt oldható meg helyesen.) Ugyanakkor éppen a szocializmus fejlődési szakaszaival kapcsolatban tapasztaljuk a legnagyobb elméleti bizonytalanságot és a legtöbb problematikus nézetet.

Számos elméleti megnyilatkozásból először is a kellő tudományos objektivitást hiányoljuk, ami megkövetelné, hogy a formációs szakaszokat is elsősorban gazdasági alapjuk felől, és ne politikai-ideológiai oldalról, vagy a két oldalt eklektikusan vegyítve és a hangsúlyt a nem fő oldalra áthelyezve közelítsék meg. Talán mondanunk sem kell, hogy a gazdasági alap döntő tényezőként kezelése egyáltalán nem mond ellent a szakaszok komplex, rendszerelvű megközelítésének, ellenkezőleg, csakis ez alapozza meg.

A másod-harmadrangú tényezők előtérbe kerülése más vonatkozásban is elhomályosítja azt, ami döntő. Így nem ritkán tapasztalható, hogy a létező szocializmus relatív elmaradottsága, a szocializmus fejlődésében is megnyilvánuló, de elsősorban a tőkés világrendszer hatásából származó egyenlőtlenség, a különféle deformációk, nem beszélve a roppant nehézségekről, elhomályosítják a szocializmus realisan is megvalósuló lényegét. A kifogásolt felfogásban az "igazi", reális szocializmus a többé-kevésbé távoli jövő ködébe burkolódik. Ezzel szemben Lenin koncepcióját tartjuk követendőnek, aki a jelenlegi európai szocialista országoknál sokkal elmaradottabb és kedvezőtlenebb helyzetben lévő szovjet szocialista társadalomban feltárta és következetesen védelmezte mindazt, ami nemcsak "igazi" és reális, hanem ami - éppen ezért - számos vonatkozásban általános érvényű és példa erejű volt a fejlett tőkés országok számára is.

A termelési mód fejlődése alapján a szocializmusnak három fő szakasza különböztethető meg.

1./ Az első a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet. Ebben a szakaszban a termelési viszonyokban forradalmi változás következik be: a tőkés termelési viszonyokat szocialista viszonyok váltják fel. Természetesen ezzel együtt jár az osztálystruktúra és a politikai-ideológiai felépítmény ugyanilyen jellegű átalakulása. A termelőerők ez idő alatt formaváltozáson mennek keresztül: az imperializmus korában létrejött termelőerőket - amelyek fő jellegzetességét Lenin a gazdaság villamosítottóságában jelölte meg - új módon szervezi meg, működteti és tökéletesíti.

2./ A második a szocializmus fejlett, klasszikus szakasza. Ebben a szakaszban a termelőerők forradalmi változáson mennek keresztül (TTF), és létrejönnek a szocializmus saját, szoros értelemben vett specifikus termelőerői. Ez a forradalmi változás kiterjed a széles értelemben vett felépítmény egész technikai dimenziójára is (a tudomány, oktatás, képzés, művelődés, szervezés, irányítás, politika technikai dimenziója). A termelési viszonyokban, s ennek megfelelően a társadalom szociális struktúrájában, politikai-ideológiai felépítményében formaváltozás alakjában következik be lényeges fejlődés.

3./ A harmadik szakasz az érett szocializmus, amelyben formaváltozás útján továbbfejlődnek a termelőerők, és ezzel előkészítik a következő formációra, a kommunizmus felső fokára való átmenetet.

Az európai szocialista országok jelenleg a fejlett szocializmus szakaszának elején tartanak. Ezt a megállapításunkat egyrészt arra alapozzuk, hogy ezekben az országokban is megkezdődött a modern technikai-tudományos forradalom, másrészt arra, hogy napirenden vannak azok a társadalmi reformok, amelyek formaváltozást jelentenek, s fő funkciójuk az, hogy kedvező feltételeket teremtsenek a termelőerők forradalmának szélesebb körű és gyorsabb kibontakozása számára.

JEGYZETEK

- 1 A társadalmi és a társadalmi-gazdasági formáció helyes, dialektikus viszonyának megértéséhez nagy segítséget nyújt Lenin Kik azok a "népbarátok" és hogyan hadakoznak a szocialdemokraták ellen? című műve. (LÖM 1. köt.)
- 2 A technikai-gazdasági formáció a termelőerők, a társadalmi-gazdasági formáció a termelési viszonyok, a gazdasági formáció vagy gazdasági társadalomalakulat a termelési mód megfelelője.
- 3 A konkrét felosztás tekintetében nem lényegtelen különbségekkel találkozunk attól függően, hogy a szerzők az első helyre az ösközösségi vagy az ázsiai formációt teszik-e, illetve, hogy az ázsiai formációt beveszik-e egyáltalán a felosztásba.
- 4 Marx gyakran felváltva használja ugyanarra a történelmi alakzatra a "szakasz", a "fok", az "alakulat", illetve a "formáció" kifejezést, így különösen a Zsuzlics-levél fogalmazványjaiban. (MEM 19. köt.)
- 5 Míg az állami tulajdon termelőerői bázisa elsősorban a gépi nagyipar, addig a szövetkezeti tulajdon főleg a korábbi kis- - elsősorban mezőgazdasági - üzemek termelőerői bázisán jön létre, és kifejezett formájában sem éri el a termelés társadalmasítottságának azt a fokát, mint a gyáripar. Míg az állami tulajdon osztályalapja a munkáosztály, a szövetkezeti tulajdon osztályalapját nagyrészt a volt kistermelők, elsősorban a dolgozó parasztok alkotják. Álláspontunk szerint a két szocialista tulajdonforma egyenlősítési - akaratlanul is - a munkáosztály vezető szerepének megkérdőjelezéséhez, sőt tagadásához vezet.
- 6 A marxizmus klasszikusai feltételezték, hogy a termelés irányítása már a kifejezett szocializmusban piac nélkül, társadalmi szinten is tudatosan, tervszerűen történik. A szocialista országokban ez az elem - különböző mértékben és formában - kezdettől fogva megvolt és megvan. Ennek az elemnek nemcsak a kiiktatása - a "következetes" piacgazdálkodás -, hanem a nem-piaci, tudatos, tervszerű össztársadalmi irányítás hegemoniájának megszüntetése is a szocialista gazdálkodás felbomlásához vezet.